

Jedna hrobka ve dvou dynastiích. Předběžná zpráva o výzkumu mastaby AS 104 v jižním Abúsíru

One tomb in two dynasties. Preliminary report on the excavation of mastaba AS 104 at Abusir South

Martin Odler – Marie Peterková Hlouchová¹ – Petra Havelková – Zdeňka Šůvová – Katarína Arias Kytnarová – Vladimír Brůna – Lucie Jirásková

ABSTRAKT

Na samé jižní výspě abúsírské nekropole, na okraji Wádí Abúsíru, byla v průběhu jarní expedice 2018 prozkoumána poměrně rozsáhlá hrobka, označená jako AS 104 (29,60 × 13,20 m). Byla tvořena kamenným jádrem a vnějším pláštěm cihlového zdiva. Svoji architekturou spadá do kategorie tzv. hrobek přechodného typu, kombinujících prvky starší zádušní architektury z Rané dynastické doby a mladší z počátku Staré říše. Je tudíž možné ji datovat do začátku 4. dynastie, velmi pravděpodobně do doby vlády panovníka Snofrua. Jejím vlastníkem byl vysoce postavený úředník, správce královského majetku Nianchsešat. Avšak jak ukázal výzkum, mastaba byla později využívána znovu, a to před polovinou 5. dynastie. Tehdy byla minimálně jedna šachta opět použita a do východní stěny hrobky byla vsazena zdobená vápencová stéla nových majitelů – písaře pokladnice Sechemky a jeho choti Henutsen. Přestože všechny šachty byly vykradené, každá nesla stopy po pohřbu. Kromě lidských kostí byly odkryty i pozůstatky pohřební výbavy, jako např. fragmenty dřevěných rakví, travertinové a měděné modely nádob, keramické zlomky nebo otisk pečeti se jménem panovníka Neferirkarea. V průběhu výzkumu byly sesbírány nejen lidské, ale i zvířecí kosti a přírodní mumie zvířat. V nejbližším okolí mastaby se nacházely další stavby, ty byly v rámci expedice zachyceny pouze částečně: AS 105 (východně), AS 107 (severně) a AS 108 (jižně).

Výzkum přinesl řadu důležitých nálezů a zjištění o málo známé době v Abúsíru, o době těsně před tím, než tuto lokalitu opustili vysocí úředníci, již se poté nechávali pohřbívat v Gíze. Jarní práce v Abúsíru rovněž poskytly informace o počátcích nové éry před polovinou 5. dynastie, kdy se zde opět začaly budovat hrobky a byly využity i již existující stavby.

KLÍČOVÁ SLOVA

Stará říše – 4. dynastie – 5. dynastie – přechodný typ hrobky – vápencová stéla – lidské pohřby – archeozoologie – dokumentace

ABSTRACT

During the spring season of 2018, the mastaba of Nyankhseshat (AS 104; 29.60 × 13.20 m), belonging to the transitional type of tombs, was excavated at Abusir South. The tomb is located to the southeast of Ity's tomb (AS 10) on the edge of Wadi Abusiri. The whole structure, with the core of irregular limestone blocks and mud brick casing, was built on a platform with a trapezoidal section. The superstructure consisted of a cruciform chapel, Serdabs 1 and 2, three shafts and a corridor chapel. The name of the tomb owner and his most important title – property custodian of the king – were preserved on an offering basin and a wooden panel in the western wall of the chapel (with a shortened form as Ishet). The mastaba was built in the early Fourth Dynasty. However, it was reused in the first half of the Fifth Dynasty (the reign of Neferirkare) when a stela of scribe of Treasury Sekhemka and his consort, Henutsen, were added, along with four limestone offering basins found *in situ* in the corridor. Although all the shafts were looted, they brought to light remains of burials. Apart from human bones, the remnants of the burial equipment were uncovered, including fragments of wooden coffins, travertine and copper model vessels, ceramic sherds and a mud sealing with the name of King Neferirkare. Animal bones and natural animal mummies were collected as well. Three structures, excavated only partially, were located in the vicinity of AS 104: AS 105 (to the east), AS 107 (to the north) and AS 108 (to the south).

KEYWORDS

Old Kingdom – Fourth Dynasty – Fifth Dynasty – transitional type of tomb – limestone stela – human burials – archaeozoology – documentation

¹ Oba hlavní autoři přispěli k textu stejnou měrou, doporučené zkrácené citování je tedy Odler – Peterková Hlouchová a kol. / *et al.*

Obr. 1 Pohled na Nianchšešatovu hrobku (AS 104) od jihovýchodu. V popředí ústí šachet menší stavby AS 108, zcela v pozadí abúsírské pyramidy (foto P. Košárek) / Fig. 1 View of Nyankhseshat's tomb (AS 104) from the south-east. Shaft openings of the lesser structure AS 108 visible at the front, Abusir pyramids in the back (photo P. Košárek)

POLOHA A TYP HROBKY

Hrobka AS 104 (obr. 1 a 2) byla odkryta nad abúsírským wádím, poblíž jižního okraje české koncese (obr. 3).² V terénu se nachází o několik metrů níže než nejvyšší hrobky. Byla takto ušetřena výrazného působení eroze a zachovala se zčásti v celé nadzemní výši zhruba 3,5 m. Nejvyšším zachovaným bodem je ústí šachty 1 v nadmořské výšce přibližně 53,60–53,50 m n. m.³

Kromě toho je hrobka AS 104 výjimečná i svým typem. Patří k hrobkám tzv. přechodného typu (Bárta 2005); ty obsahují jak prvky archaické (např. tzv. křížovou kapli), tak i nové (pohřební komory přístupné vertikálními šachtami). Navíc, na základě archeologických dokladů prezentovaných v této zprávě, lze tvrdit, že je chronologicky zatím poslední známou hrobkou přechodného typu v Abúsíru z počátku 4. dynastie.

Zádušní kult majitele pokračoval po určitou dobu. Poté byla hrobka opuštěna. V 5. dynastii však překvapivě začala sloužit novým vlastníkům a ti nechali osadit polychromní vápencovou stélu (1/AS104/2018), jeden

z nejhezčích nálezů z jižního Abúsíru v posledních letech. Podél jižní strany mastaby rovněž vznikly tři dodatečně šachty (hrobka AS 108).

Již v době následující po Staré říši bylo její podzemí vykradeno a sporadické nálezy poukazují i na její pozdější využití. Hrobka AS 104 tedy podává svědectví o minimálně dvou fázích využití ve Staré říši a také o pozdějším vývoji. V následujícím textu je stručně prezentována její architektura a objevené nálezy. Nicméně, zejména keramika stále čeká na své detailní zpracování a předpokládáme, že díky ní bude možné informace o mastabě odkryté na samé jižní výspě abúsírské nekropole později ještě zpřesnit.

ARCHEOLOGIE A ARCHITEKTURA

SUPERSTRUKTURA

Celá mastaba stála na platformě kosodélníkového půdorysu a při pohledu od jihu musela působit jako dvoustupňová. Platforma je přinejmenším z jihu

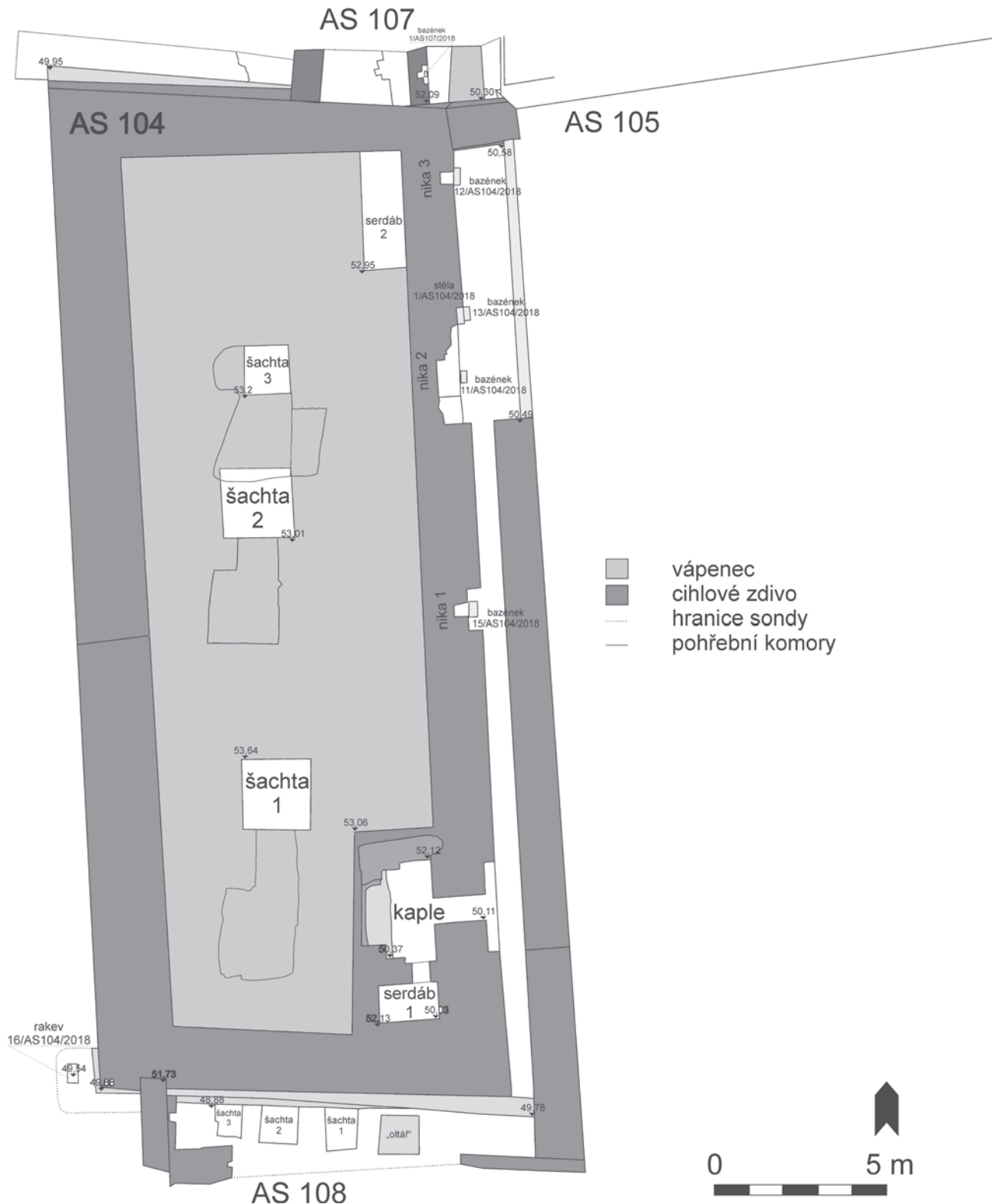
² Expedice proběhla v období od 18. března do 25. dubna 2018. Účastnili se jí archeologové a egyptologové Martin Odler, Marie Peterková Hlouchová, Lucie Jirásková a Miroslav Bárta, geoinformatik Vladimír Brůna, keramoložka Katarína Arias Kytmarová, fotograf Petr Košárek a antropoložky Petra Havelková a Šárka Bejdová. Archeozoologický materiál zpracovala Zdeňka Sůvová. Na průběh prací dohlíželi zástupci Egyptské památkové správy, inspektoři Mahmúd Allam a Ašraf Abdelaziz Abdelhamíd Mabruk. Práci dělníků zaštiťovali *reisové* Mohamed Antar, Hussein Marzúk Abú Ghazal a Saíd Fathí Ankilí. Jim všem patří náš dík za jejich spolupráci.

³ Pro srovnání, nejvyšší bod v jižním Abúsíru na vrcholu Kaaperovy hrobky AS 1 má 61,14 m n. m. (viz Brůna *et al.* 2018: fig. 2).

a severu dozděna drobnými neopracovanými kameny spojenými hlinitou maltou. Celá byla ještě omítnuta vrstvou hnědé hlíny. Plošina měla lichoběžníkový řez a tvořila první stupeň stavby. Až na něm vzniklo jádro z menších vápencových bloků obdélníkového půdorysu, s vynechaným prostorem pro kapli a serdáb v jiho-východní části. Kamenné jádro obsahovalo tři šachty

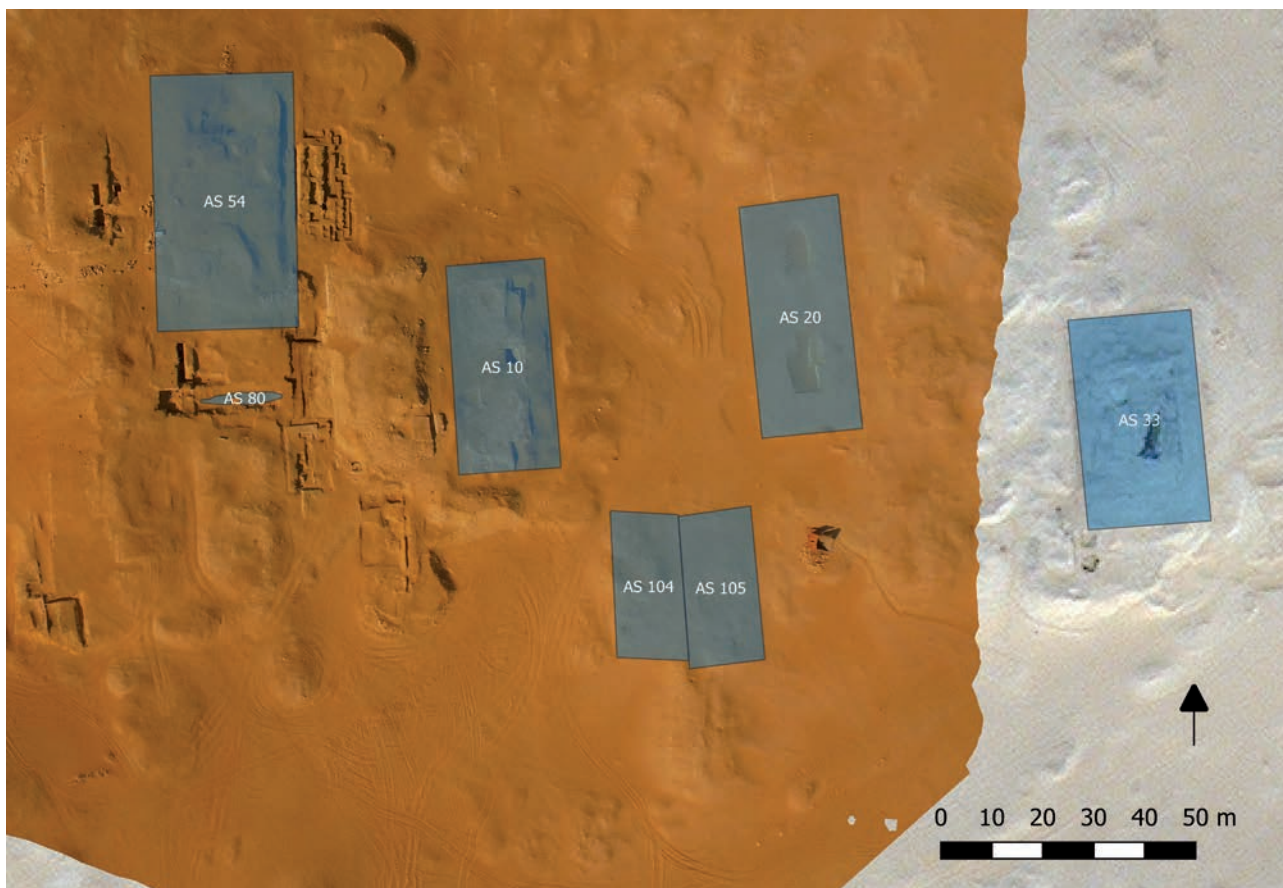
a jeden obdélníkový prostor, který by mohl být interpretován jako serdáb 2 (viz níže).

Celý obvod jádra byl doplněn cihlovým pláštěm s mírným sklonem vnějších stěn. Zachovalo se 24 vrstev uložených cihel, velkých, těžkých a nepálených (průměrné rozměry 40–38 × 24 × 18 cm). Byly omítnuty maltou. Jižní a severní stěnu nezdobily žádné

Obr. 2 Plán Nianchsešatovy hrobky (kresba M. Odler, M. Peterková Hlouchová, měření V. Brůna) / Fig. 2 Plan of Nyankhshesat's tomb (drawing M. Odler, M. Peterková Hlouchová, measurements V. Brůna)

Obr. 3 Poloha AS 104 a dalších hrobek pozdní 3. a rané 4. dynastie na pohřebišti v jižním Abúsíru (archiv ČEGÚ, doplnil M. Odler) / Fig. 3 Location of AS 104 and other tombs from the late Third and early Fourth Dynasty at the necropolis of Abusir South (archive of CIE, processed by M. Odler)

další architektonické prvky. Původní vstup byl od severu a umožňoval přístup do dlouhé úzké chodby a do kaple.

KAPLE A SERDÁB 1

Kaple Nianchsešatovy hrobky má tzv. křížový půdorys (3,00 × 1,97 m, dochovaná výška zdí 2,70 m; obr. 4), podlaha i zdi byly cihlové, pouze před západní stěnou se nacházel nízký kamenný stupínek. Stěny byly omítnuty světlou hlinitou maltou. Západní zeď byla dost poničená a v místě, kde se muselo nacházet vyobrazení majitele, doplněné o obětní formule a výčet titulů, se nezachovalo téměř nic. V zásepu severní části kaple byly sesbírány fragmenty dřeva (2/AS104/2018). Na jednom z nich byly identifikovány zbytky kulaté hieroglyfické značky (snad *h*: ☉ Aa 1, Gardiner 1927: 523). Pouze v jižním úzkém křídle se podařilo objevit dřevěný panel *in situ* s pečlivě vytesaným nápisem: *(j)r(j)-(j)h.t nswt Jst*, „správce královského majetku Išet“ (4/AS104/2018_a). Vzhledem k tomu, že tento dřevěný architektonický prvek seshora respektovala omítka, se zdá, že nápis je kompletní. Není tedy jasné, zda byla západní stěna osazena nepravými dveřmi, nebo zda byla ozdobena jinými prvky. V kapli je však západní stěna jedinou zdí, která mohla být vyzdobena nebo popsána.

Zásyp kaple byl tvořen pískem s úlomky cihel a vápence, uhlíky, zvířecími kostmi a drobnými fragmenty

dřevěné sochy (nebo soch) majitele pocházející ze serdábu. V jižní části kaple byl zásyp tvrdší.

Před kamenným stupínkem byl nalezen vápencový obětní bazének (5/AS104/2018) a podařilo se na něm identifikovat celé jméno majitele hrobky (Nianchsešat) i jeho tituly, z nichž nejdůležitější je „správce královského majetku“. I když oltář nebyl v původní poloze, na podlaze byla identifikována obdélníková prohlubeň (50 × 40 × 10–12 cm) se stopami šesti až sedmi vrstev bílé malty. Svými rozměry byla o něco větší než samotný bazének, tudíž se zdá, že byla vytvořena právě pro vsazení onoho předmětu.

Stěny kaple byly dochovány do výšky 2,70 m, což je v porovnání s ostatními kaplemi tohoto typu v Abúsíru dosti unikátní. Výškový rozdíl mezi podlahou této místnosti a dochovaným ústím šachty 1 je zhruba 3,5 m; do předpokládané úrovně zastřešení tedy chybí zhruba 80 cm. Nicméně, v jiných hrobkách přechodného typu byla výška dochovaných zdí výrazně nižší, a tak lze poprvé na lokalitě posoudit strohost a zároveň monumentalitu těchto raných kultovních prostor.

V jihovýchodním rohu kaple se nacházel vstup do serdábu (1,70 × 1,10 m, dochovaná výška zdí 2,42 m). Jeho stěny byly rovněž omítnuty světlou hliněnou omítkou. Průchod tvořila jednoduchá klenba a v době používání kaple byl téměř kompletně zazděn. Z původního obsahu se pouze na dně zachovaly značně

Obr. 4 3D model křížové kaple, pohled z ptačí perspektivy (zpracoval V. Brůna) / Fig. 4 3D model of the cruciform chapel, bird's eye view (processed by V. Brůna)

erodované zbytky dřevěné sochy nebo soch majitele (3/AS104/2018). Je evidentní, že sochu (případně sochy) poničili vykradači. Ti zazděný průchod rozšířili a část sochy museli vytáhnout do kaple, neboť se v ní našlo velké množství fragmentů.

Bez zajímavosti není ani to, že i severně od kaple se nad úrovní podlahy (ve výšce 1,70 m) nacházel další obdélníkový prostor s delší osou ve směru východ-západ. Nepodařilo se zde však zachytit žádné nálezy kromě keramiky, takže není úplně jasné, k čemu měl sloužit. Avšak vzhledem k poloze tohoto prostoru by se dalo předpokládat, že se může jednat o další serdáb.

CHODBOVÁ KAPLE

Jak již bylo uvedeno, původně se do celé hrobky vstupovalo od severu a do kaple vedla dlouhá úzká chodba (obr. 5). Ve východním cihlovém plášti stavitelé ponechali pouze volné místo pro tři niky, jednu (nika 3) hned za vstupem, další (nika 2 a 1) směrem k jihu. Nika 2 byla největší a výška její podlahy se více méně shoduje s kamenným stupínkem v kapli (v kapli 50,37 m n. m., v nisce 2 zhruba 50,40 m n. m.). Chodba byla poměrně úzká (1,34 m v severní části), na šířku umožňovala pohyb

pouze jedné osobě. To bylo zapříčiněno existencí další hrobky AS 105, ležící východně od AS 104 (obr. 2 a 3; viz níže). Hrobka AS 105 je evidentně starší a musela už stát (nebo přinejmenším být budována) v době, kdy se pracovalo na výstavbě AS 104. Stavitelé Nianchsešatovy mastaby však prostor chodby ještě zúžili na polovinu, a to tím, že vápencovou západní stěnu AS 105 obestavěli cihlami.⁴ Pouze na úrovni jižní hranice kaple je patrná spára, kde snad zeď končila v období 4. dynastie. Na podlaze, v úrovni platformy, byla zachycena jen hladce vyhlazená jemná hlína z první fáze hrobky. Ve 4. dynastii, po Nianchsešatově pohřbu, zde musel po určitou dobu probíhat zádušní kult hlavního majitele a také dalších osob pohřbených v šachtách 2 a 3. Před polovinou 5. dynastie však byla hrobka vyčištěna a celé strukturu se dostalo zásadních změn.

Vchod ze severu byl zcela zazděn a do chodby se vstupovalo od jihu. Platforma přestala být viditelná a terén se v této oblasti zvedl nebo byl úmyslně zvýšen. Na původní podlahu v chodbě byl nasypán odpad, úlomky cihel a keramiky a byla vytvořena podlaha nová. Rozdíl mezi úrovní ze 4. dynastie a nejvyšší zachovanou vrstvou z 5. dynastie činil 70 cm. Co se týče ohraničení

⁴ V jihovýchodní části vápencové platformy, která sloužila k vyrovnání terénu, bylo dochováno graffito (Gr2/AS104/2018) tvořené červenými liniemi a zasahující i pod východní cihlovou zeď. To dokázalo, že ona cihlová zeď je mladší než vedlejší hrobka AS 105.

Obr. 5 Východní chodba s nikami a s původní úrovní podlahy ze 4. dynastie, pohled od severovýchodu (foto M. Odler) / Fig. 5 Eastern corridor with niches and with original level of the floor from the Fourth Dynasty, view from the north-east (photo M. Odler)

kultovního prostoru, to bylo patrné i na hlinité podlaze po stranách chodby, neboť zde byly zachyceny pásy bílé barvy. Ty se opakovaly ve vícero vrstvách. Obdobné pásy bílé barvy jsou v posledních letech pravidelně zachycovány v Abúsíru na podlahách hrobek 5. dynastie.⁵ Kaple se přestala používat a z této doby snad pochází tvrdý zásyp (viz výše). Mohlo také dojít k vykradení serdábu 1.

V průběhu čištění chodby byla severně od niky 2 objevena zdobená a polychromovaná vápencová stéla s obětní scénou a dvěma vázanými sochami úředníka, písaře pokladnice Sechemky a jeho choti Henutsen (1/AS104/2018; obr. 6; viz níže). Stéla velmi pravděpodobně souvisí s druhou fází používání hrobky před polovinou 5. dynastie, i když její umístění může poukazovat na určité pozůstatky kultu v nice 2 z průběhu první

⁵ Lze zde například zmínit mastabu inspektora královských kadeřníků Anchirese (AS 98), jež byla nedávno publikována (Dulíková *et al.* 2018a a 2018b).

Obr. 6 Stéla 1/AS104/2018 *in situ* severně od niky 2 (foto M. Odler) / Fig. 6 Stela 1/AS104/2018 *in situ* north of Niche 2 (photo M. Odler)

fáze. Až po úroveň jižní hrany této niky byla odstraněna cihlová zeď na hrobce AS 105 z první fáze, a tak byl rozšířen prostor východně od ní. Před všemi nikami a rovněž stélou se našly celkem čtyři vápencové obětní bazénky (11–13/AS104/2018, 15/AS104/2018). Ty zde musely být vybudovány v 5. dynastii, i když některé snad pocházejí ještě z první fáze, nejpravděpodobněji bazének 15/AS104/2018 uprostřed niky 1. V obou fázích používání mastaby byl hlavní kultovní prostor umístěn na pokud možno nejzazším místě stavby, pouze orientace se změnila: Ze severu se vstup přesunul na jih a zádušní kult z jihu na sever.

Zejména východní stranu hrobky AS 104 zbrzdily hluboké erozní rýhy, které snad souvisejí s klimatickými změnami na konci období Staré říše. Noční bouře, která přišla těsně před koncem výzkumu (v noci z 24. na 25. dubna 2018), demonstrovala účinky deště na cihlové zdivo a stopy současné byly totožné s těmi starověkými. Severní stěna Nianchsešatovy mastaby byla zřejmě zasypana ještě před touto dobou, než eroze zbrzdila východní stěnu, i tak však byla omítka porušena, a to ze spodní strany ve výši několika vrstev cihel. Na jižní stěně (obr. 1) omítka zcela chyběla. Nicméně, až po úplném zpracování keramiky bude možné přesněji datovat dobu, kdy se zaplnil prostor při stěnách hrobky.

Všechny vrstvy záasy u jihozápadního rohu hrobky porušila jáma pro uložení jednoduché malé dřevěné a obílené rakve s dětským pohřbem (16/AS104/2018 viz obr. 2). Žádný materiál pro určení datace se u rakve nenašel, a navíc dřeva z rakve není dostatek pro radiouhlíkové datování v současnosti v Egyptě dostupné. K datování pohřbu snad pomůže analýza keramiky z bezprostředního okolí a možná i detailnější výzkum této oblasti. Rakev však jednoznačně pochází z doby, kdy už v AS 104 neprobíhal zádušní kult.

SUBSTRUKTURA

V kamenném jádru hrobka obsahovala tři hluboké šachty, které se vzájemně respektovaly. Zdá se tedy být velmi pravděpodobné, že vznikly najednou, respektive jako součást jednoho stavebního plánu. Lze předpokládat, že šachta 1 patřila Nianchsešatovi a šachta 3 byla vyčištěna od staršího pohřbu a znovu použita v 5. dynastii. Datace pohřební výbavy šachty 2 není vyjasněna a čeká se na výsledek radiouhlíkového datování fragmentu rakve. Jasně není ani to, komu mohla patřit. Podle antropologického zpracování zde byla pohřbena žena (viz níže). Může se jednat o předpokládanou manželku Nianchsešata, ale i o Henutsen, jmenovanou na stéle. Snad více napoví zpracování a datování dřeva z pohřební komory.

Dále se v severovýchodním rohu jádra nacházel obdélníkový prostor (3,15 × 1,15 m), o kterém se dalo předpokládat, že zde bude možné lokalizovat schodiště vedoucí do podzemí, jak bývá zvykem u hrobek přechodného typu (viz např. Bárta 2005: 71). Tato hypotéza se však nepotvrdila. Zásyp uvedeného prostoru tvořil žlutý vátý písek téměř bez nálezů; jistě není bez zajímavosti přítomnost vysušené žáby, ta se ale dostala do prostoru náhodně (obr. 7; viz níže). Význam této

Obr. 7 Nález přirozeně mumifikované žáby rodu *Ptychadena* ze serdábu 2 (Eco11/AS104/2018) (foto P. Košárek) / Fig. 7 Find of a naturally mummified frog of genus *Ptychadena* from Serdab 2 (Eco11/AS104/2018) (photo P. Košárek)

malé obdélníkové místnosti není tedy zcela jasný. Dalo by se spekulovat o tom, že se zde původně mělo opravdu nacházet schodiště do podzemí, z nějakého důvodu však nebylo dokončeno. Další možností je, že šlo o druhý serdáb, a to na základě polohy za nejsevernější nikou (nika 3) východní stěny chodbové kaple, před kterou se podařilo najít i obětní bazének (12/AS104/2018), což prokazatelně svědčí o probíhajícím kultu.

Jižně od tohoto obdélníkového prostoru (serdábu 2) se na povrchu jádra nacházela asi 1 m mocná vrstva úlomků vápence s velkou koncentrací pivních džbánů (3.AS104.2018) a zvířecích kostí. Tato odpadní vrstva byla v bezprostřední blízkosti ústí všech šachet, bude to tedy zřejmě z velké části původní výplň šachet, odstraněná zlodějskou činností.

ŠACHTA 1

Nejjihnější šachta 1, hlavní šachta hrobky, byla lokalizována severozápadně od hlavní kaple. Její zásyp tvořil vátý písek s menším množstvím úlomků keramiky a dřeva a zhruba v hloubce 5 a 12 m se vyskytly sovi vývržky. V zásypu se objevovaly také zlomky lidských kostí (28/AS104/2018). Bylo tedy jasné, že se sem dostali zloději. Šachta byla hluboká 17,5 m, částečně vysekaná do skály, kterou protínala i vrstva taflý, a částečně vystavěná z nepravidelných bloků vápence. Na jejím dně v jižní stěně se nacházel vstup do pohřební komory, zazděný zdí z nepálených cihel. Podél severní stěny byl také dochován schod (30 cm vysoký).

Šachtu od pohřební komory dělila poměrně dlouhá a úzká pasáž a teprve za ní následoval nepravidelný obdélníkový prostor. Zhruba uprostřed byla dochována koncentrace lidských kostí a dřeva (1,80 m dlouhá a 1,20 m široká), tedy zřejmě pozůstatky původního pohřbu. Kosti (28/AS104/2018) i dřevo (29/AS104/2018) byly rozmetané (obr. 8). V severní části pohřební komory se nacházely fragmenty lidské lebky, dlouhé kosti nohou (holenní a lýtkové) ležely jižně. Na základě toho lze předpokládat, že zesnulý mohl být uložen hlavou k severu. Další koncentrace dřeva byla nalezena v jihovýchodním rohu a jeden fragment zřejmě původní dřevěné rakve

u východní stěny ve vzdálenosti 1,48 m od jižní stěny pohřební komory. Jisté není bez zajímavosti, že se na tomto zlomku dochovala původní malovaná geometrická výzdoba (29/AS104/2018_a; rozměry 51,3 × 12,6 × 7,8 cm). V komoře se také v tenké vrstvě nad podlahou nalézalo několik měděných modelů nástrojů (31/AS104/2018), karneolový korálek (32/AS104/2018; průměr 0,8 cm), zbytky keramických zásobnic (34.AS104.2018) a zvířecí kosti (Eco37/AS104/2018). Také stojí za zmínku, že stěny pohřební komory nebyly zcela vyhlazeny a byly zde patrné někdy i dost hluboké stopy po dlátech (4–6 cm). Podlaha komory ležela ještě níže než dno šachty a po jejím vyčištění od zásypu byly odhaleny stopy po mělké pohřební jámě.

ŠACHTA 2

Další šachta byla vybudována severně od té první. Výplň opět tvořil vátý písek a v něm byly v různé hloubce přítomny pozoruhodné zoologické nálezy: vysušená hlava a tělo varana, skořápky ptačích vajec, ptačí lebky, soví vývržky atp. (Eco14–21/AS104/2018; viz níže). Je tedy evidentní, že i sem pronikli zloději a šachta musela být po nějakou dobu otevřena, což přitahovalo nejrůznější živočichy. Zajímavý nález také představuje horní část sošky fajánsového vešebta (14/AS104/2018; rozměry 4,2 × 3,0 × 1,0 cm). Ta byla nalezena v pískovém zásypu v hloubce zhruba 10 m. Šachta 2 byla hluboká 14,5 m a byla vybudována stejným způsobem jako předchozí.

Obdélníková pohřební komora (rozměry 2,10 × 2,06 × 1,48 m) na jejím dně byla přístupná z jižní stěny šachty a směřovala na jih. Její podlaha byla o 0,59 m níže než dno šachty. Ve vstupu se nacházela částečně dochovaná cihlová zadržka. Přestože jde o vykradený pohřeb, zachovalo se poměrně velké množství dřeva, zřejmě pocházející minimálně z jedné rakve (17/AS104/2018, 19/AS104/2018). Podařilo se také vybrat několik fragmentů lidských kostí (18/AS104/2018). Pod dřevem byl na podlaze nalezen fragment keramiky z 1. tisíciletí před Kr., předpokládaný doklad zlodějské aktivity. Západní část pohřební komory byla trochu vyvýšena a svažovala se směrem k severu. U této vyvýšené plošiny byla v jižní části pohřební komory odkryta koncentrace kostí malých hlodavců (Eco26/AS104/2018) a část brouka (Eco27/AS104/2018). Do podlahy byly vysekány drážky ve směru východ–západ.

ŠACHTA 3

Jihozápadně od obdélníkového prostoru (serdábu 2) se nacházela poslední, třetí šachta. Oproti předchozím dvěma, které měly srovnatelné rozměry ústí (šachta 1: 2,10 × 1,95 m; šachta 2: 2,0 × 1,7 m), bylo její ústí menší (1,45 × 1,40 m). Zato její hloubka dosahovala 16,5 m. Vybudována byla stejně jako předchozí šachty a její zásyp tvořil rovněž vátý písek. V hloubce cca 14 m však ležely úlomky vápence a také více keramiky. Na dně se našly drobné zvířecí kosti a uhlíky. Vstup do pohřební

Obr. 8 Pohřební komora šachty 1 s rozmetanými nálezy (foto M. Peterková Hloučová) / Fig. 8 Burial chamber of Shaft 1 with scattered finds (photo M. Peterková Hloučová)

Obr. 9 Keramické nádoby z pohřební komory šachty 3 (foto P. Košárek) / Fig. 9 Ceramic vessels from the burial chamber of Shaft 3 (photo P. Košárek)

Obr. 10 Nika hrobky AS 107, přistavěná k severní zdi AS 104. Lze rozeznat i druhotně zazděný vstup do východní chodby Niankhseshatovy hrobky (foto M. Odler) / Fig. 10 Niche of tomb AS 107 adjacent to the north wall of AS 104, the secondary enclosed entrance to the eastern corridor of Nyankhseshat's tomb is also observable (photo M. Odler)

komory (rozměry 2,48 × 3,02 × 1,72 m) byl vysekán opět v jižní stěně šachty. Dochovala se původní cihlová zazdívka, i když poškozená. Podlaha komory se nacházela o 0,66 m níže než dno šachty a nebyla vyrovnaná. Komora měla nepravidelný, spíše lichoběžníkovitý tvar. Zejména její západní stěna byla výrazně orientována na severovýchod–jihozápad. Ve východní stěně pohřební komory byla umístěna nízká nika (rozměry 3,80 × 1,00 × 0,64 m). K čemu měla sloužit, není zcela jasné, ale na základě určitých indicií lze spekulovat o tom, že sem mohly být uloženy balíčky s orgány zde pohřbené osoby, jelikož v hrobkách Rahotepa a Ranefera v Médúmu se v obdobném výklenku našly zřejmě zavnuté orgány (viz Bárta 2005: 78–79). Přestože do této komory evidentně pronikli zloději, dochovaly se zejména v její severovýchodní části nekompletní sady modelů travertinových nádob (27/AS104/2018), modelů měděných nástrojů a nádob (25/AS104/2018), početný soubor keramiky (32.AS104.2018), otisk pečeti (35/AS104/2018), také zlomky lidských kostí (23/AS104/2018) a dřeva (24/AS104/2018) a jeden fajánsový korálek s provázkem uvnitř (26/AS104/2018). Tyto předměty tvořily součást pohřbu významného hodnostáře a dochovaný otisk pečeti umožňuje stanovit dobu pohřbu (viz níže).

Keramické nálezy z nadpodlažní vrstvy v pohřební komoře šachty 3 byly poměrně bohaté a obsahovaly minimálně jednu velkou zásobnici, 4 mísy, malý stojan a 14 různých miniatur (obr. 9). Většina nádob byla rozbita v komoře, a to pravděpodobně v důsledku činnosti zlodějů, mnohé z nich však bylo možné složit do kompletního tvaru.

Celý korpus odpovídá typově, metricky i kvalitativně keramické produkci poloviny 5. dynastie. Velké ovoidní džbány byly velice častou součástí pohřební výbavy, hlavně u středních a vyšších úředníků (Reisner – Smith 1955: figs. 81 a 82). Obvykle byly vyráběny z hutného a voděodolného materiálu s velkým podílem slínu (tzv. *Marl clay*) a předpokládá se, že byly určeny ke skladování vína. Ve funerálních kontextech je nalézáme s tzv. falešnou výplní, konkrétně nilským bahnem, které mělo v symbolické rovině zastupovat tekutinu. Podobné džbány byly v jižním Abúsíru objeveny například v pohřební komoře manžela princezny Šeretnebtj (Arias Kytarová 2014: obr. 1), v obou komorách v Neferšepesově hrobce (AS 67, Arias Kytarová *et al.* 2013: 88–89) anebo v komoře anonymní hrobky AS 47 (Arias Kytarová 2011: fig. 11). Zásobnice byly kvůli zaoblenému dnu během užívání ukládány na nízké stojany, jak je ostatně možné zjistit z mnoha ikonografických dokladů.⁶ Jeden takový stojan byl dokonce nalezen přímo v pohřební komoře šachty 3 (viz obr. 9). Byly zde objeveny i dvě stejné zátky z nilského bahna, což by napovídalo tomu, že zde původně musel být alespoň jeden další džbán.

Doložené mísy rovněž odpovídají podobným dokladům z pohřebiště úředníků v jižním Abúsíru a například

z Gízy. Jejich počet a kvalita se různí, odrážejí sociální status majitele. V případě šachty 3 se jedná o čtyři mísy, které byly poměrně malé, hrubé a nepravidelné, hlavně ve srovnání s mísami z již zmíněné pohřební komory manžela princezny Šeretnebtj (Arias Kytarová 2014: obr. 1).

Největší skupinu v komoře tvořily miniaturní nádoby, a to 3 pohárky a 12 misek. Jejich přítomnost je pro pohřební výbavu této doby poměrně typická, protože nahrazovaly velké nádoby, popřípadě kombinaci nádob (pohárky funkčně zastupují mísy na stojanech). Z Abúsíru lze například uvést keramické miniatury z pohřební komory v hrobce AS 47 (Arias Kytarová 2011: figs. 26 a 27). Nejvíce dokladů z funerálních kontextů pochází z Gízy – zde jsou doloženy v několika pohřebních komorách 4. a 5. dynastie (Reisner – Smith 1955: figs. 100, 101 a 127). Podobně jako u mís je i v případě miniatur možné sledovat rozdíly v kvalitě a materiálu (různě plavené nilské bahno), kvantitě (někdy až několik desítek kusů) a povrchové úpravě (např. v hrobce AS 47 byly nádoby pokryté červeným listrem). V šachtě 3 se nacházejí malé a nepravidelné miniaturky, některé byly vyrobeny z relativně hrubě zpracované hlíny.

Narušené nálezové okolnosti nedovolily studovat prostorové rozložení nádob vzhledem k poloze pohřbu zemřelého. Je však možné alespoň potvrdit, že byly doloženy všechny nejdůležitější skupiny nutné pro život zemřelého v zásvětí, jež symbolizují nápoje (džbány), pokrmy (mísy) a jiné náčiní (miniatury reprezentující další obětiny různého druhu).

HROBKY AS 105, AS 107 A AS 108

Východně od Nianchsešatovy mastaby stojí hrobka AS 105 vybudovaná ze zdiva složeného z nepravidelných vápencových kamenů. Svoji západní stěnou je hrobka delší než AS 104 a celkově je větší. Jelikož AS 104 respektovala existenci AS 105, lze vyvodit, že ta druhá je starší stavbou. Bude však zkoumána až v některé z příštích expedic.

Za účelem objasnění archeologické situace byly však odkryty alespoň menší stavby nacházející se jižně a severně od AS 104. Severně od ní přímo na její vstup navazovala úzká kamenná zídka, patřící snad Nianchsešatově hrobce nebo ještě starší stavbě. Stáčela se k západu. Její další průběh však překryla hrobka ze světlých pískových cihel, z níž byla doposud odkryta pouze nejjižnější nika. Struktura nese označení AS 107 (4,0 × 1,8 m; obr. 10). Před nikou ležel v původní poloze nepopsaný obětní bazének z bílého vápence (1/AS107/2018; rozměry 21 × 17 × 11 cm). Západně od niky byla umístěna šachta. Do jejího ústí byla později vestavěna na vyšší úrovni další nika a snad i za ní byl uložen další pohřeb. Velká část severní stěny AS 104 však zůstala v původním stavu až po platformu, pouze spodní řady cihel pod omítkou odkryla eroze. Na severní stěně absentují

⁶ V reliéfní výzdobě se nejčastěji objevuje vyobrazení tzv. pivních džbánů na nízkých stojanech (např. Moussa – Altenmüller 1977: Taf. 7, 18a2 a 86). Výjimkou však nejsou ani jiné typy zásobnic (Dulíková *et al.* 2018b: fig. 8).

Obr. 11 Lidský pohřeb
v šachtě 2 struktury AS 108
(foto M. Peterková Hloučová) /
Fig. 11 Human burial in Shaft 2
of structure AS 108 (photo
M. Peterková Hloučová)

Obr. 12 Fragment nápisu
z kaple uvádějící zkrácené
jméno majitele hrobky Išet
(4/AS104/2018_a) *in situ*
v západní stěně kaple (foto
M. Odler) / Fig. 12 Fragment
of an inscription with the
shortened name of the tomb
owner, Išet (4/AS104/2018_a)
in situ in the west wall of the
chapel (photo M. Odler)

hluboké erozní rýhy, které byly pozorovatelné na dlouho přístupné východní stěně hrobky (viz výše).

Druhá stavba, AS 108 (7,00 × 1,45 m; obr. 1), přiléhá k jižní stěně platformy AS 104. Kromě bohatého souboru keramiky poskytla zajímavý antropologický materiál, velmi pravděpodobně se týká osob souvisejících s druhou fází používání hrobky. Kromě malého oltáře nebyla zjištěna žádná superstruktura. Stavbu tvořily pouze tři šachty a jeden čtvercový vápencový útvar. Jak již bylo zmíněno, v minulosti mohl soužit jako oltář, o čemž může vypovídat obílení stěn i podlahy v jeho nejbližším okolí. Šachty byly vybudovány částečně z cihel (28 × 14 × 9 cm), částečně byly vysekány do rostlé skály. Ve dvou z nich byly objeveny intaktní lidské pohřby.

V šachtě 2 (hloubka 4,8 m) bylo tělo uloženo do pohřební niky (0,47 × 0,90 × 0,56 m) nacházející se v její jižní části (obr. 11). Skrčenec byl orientován hlavou k východu a obličejem k jihu. Ruce měl zřejmě uloženy pod hlavou. Tělo bylo zalité bahnem (více viz níže).

Druhý pohřeb, v šachtě 3 (hloubka 3,7 m), se nacházel v pohřební nice (1,12 × 0,64 × 0,68 m) v západní stěně šachty, a to hlavou k severu a obličejem k západu. Byl uložen ve skrčené poloze a zdá se, že mohl být pohřben na vrstvě bahna (více viz níže). Pohřební nika byla uzavřena zdí z poměrně volně kladených cihel a pohřbívající se jimi snažili vyplnit všechen volný prostor. Šachta 1 byla bez známek pohřbu a uchovávala pravděpodobně neporušený keramický depot. Jedná se tedy zřejmě o tzv. rituální šachtu.⁷

Kromě těchto jedinců bylo v ústí šachty 2 pohozeno další tělo v obinadlech, s lebkou oddělenou a ležící opodál, mimo šachtu. Tento pohřeb musel být porušen zloději a zřejmě pochází z některé šachty jižně od AS 108, tou se však jarní výzkum z časových důvodů již nezabýval.

NÁLEZY

Výzkum Nianchsešatovy hrobky přinesl mnoho zajímavých nálezů. Lze je rozdělit podle místa, kde byly objeveny (kaple a serdáb 1, chodbová kaple, šachty).

PŘEDMĚTY Z KAPLE A SERDÁBU 1

Dřevěný panel se našel *in situ* (obr. 12) a obsahoval nápis zapsaný pečlivě a detailně vyrytými hieroglyfy: *(j)r(j)-(j)ht nswt Jšt*, „správce královského majetku Išet“ (4/AS104/2018_a; rozměry 48,5 × 7,4 cm). Ve spodní části byly po vyčištění patrné dva otvory, snad pro upevnění panelu. Druh dřeva zatím určen nebyl.

V kapli byl odkryt také již zmíněný vápencový bazének (5/AS104/2018; rozměry 35,7 × 20,4 × 7,8 cm). Ten má pravidelný obdélníkový tvar a dvě větší a čtyři menší nádržky. Je však poměrně poškozený, většinou v rozích. Nápis na něm byl vyryt pouze po obvodu a zmiňuje obětní formule a tituly a jméno majitele hrobky:

Obr. 13 Detail bazénku 5/AS104/2018 se jménem a nejdůležitějšími tituly majitele hrobky (foto P. Košárek) / Fig. 13 Detail of basin 5/AS104/2018 with the name and most important titles of the tomb owner (photo P. Košárek)

zš pr-md3(w)t (j)r(j)-(j)ht nswt N(j)-^cnh-Sš3t, „písař domu svitků, správce královského majetku Nianchsešat“ (obr. 13).⁸ Z typologického hlediska se jedná o typ B2 (Hözl 2002: 17–19), i když Regina Hözl přímo nalezený tvar neuvádí. Zachovaný titul správce královského majetku řadí Nianchsešata mezi významné úředníky

⁷ K rituálním šachtám viz např. Arias (2017: 188–193).

⁸ K titulu *zš pr-md3(w)t* viz Jones (2000: 327, no. 1206) a k *(j)r(j)-(j)ht nswt* Bárta (1999), Jones (2000: 848, no. 3099). Vlastní jméno Nianchsešat je doloženo pouze z Gebelenu; zde však jeho nositelkou byla žena (viz Scheele-Schweitzer 2014: 425 [1572]).

staroegyptského státu s vysokým společenským statutem (Bárta 1999).⁹

Co se týče fragmentů dřevěné sochy/soch (3/AS104/2018), ty byly nalezeny v kapli, serdábu i v části chodby. Společně se dřevem se v zásypané kapli a serdábu vyskytovaly různé velké zlomky štuky se stopami červené a někdy i černé barvy. Jeden z mála diagnostických fragmentů představuje prst jedné ruky se stopami červené barvy na nehtu (3/AS104/2018_c; 10,8 × 3,5 cm). Lze předpokládat, že pochází z mužské sochy, jež se původně nacházela v serdábu. Byla evidentně rozbita zloději a její fragmenty byly rozptýleny v serdábu, kapli i chodbě. Jestli však pocházejí tyto fragmenty opravdu ze sochy, mohou prokázat až budoucí analýzy.

NÁLEZY Z CHODBOVÉ KAPLE

V podlaze chodbové kaple byly objeveny celkem čtyři vápencové obětní bazénky. První z nich (13/AS104/2018; rozměry 29,4 × 15,9 × 8,3 cm) by mohl pocházet už z první fáze využívání hrobky. Svým tvarem se podobá bazénku objevenému v kapli a také tomu, který byl nalezen v nedaleké Itejově hrobce (Bárta 2001: 6 a Pl. Va). Jedná se o typ B2 (Hözl 2002: 17). Další nalezený bazének (11/AS104/2018; rozměry 31,2 × 15,4 × 6,6 cm) je dost erodovaný. Má tři prohlubně a zůstal nepopsaný. Rovněž ho lze zařadit pod typ B2 (viz Hözl 2002: 17–19). Bazének 12/AS104/2018 (rozměry 50,5 × 16 × 9,5 cm) má pouze dvě nádržky, zato je výrazně delší než ostatní a v části, která směřovala k jihu, je ještě patrná značka *h̄tp* (R4; Gardiner 1927: 501). V tomto případě tedy jde o typ B + C (Hözl 2002: 23). Poslední předmět (15/AS104/2018) má jen jednu prohlubeň. Typově spadá do kategorie B1 (Hözl 2002: 17).

Jedním z nejpozoruhodnějších nálezů je bezpochyby vápencová stéla (1/AS104/2018, rozměry 109 × 46 × 18,5 cm; obr. 6).¹⁰ Byla nalezena severně od niky 2 a kombinuje prvky nepravých dveří (obětní scénu) a naosu se dvěma vázanými sochami. Dochovány jsou i zbytky polychromie, konkrétně červené, žluté, zelené, modré a černé barvy. Vrchní část stély tvoří obětní scéna s jednou mužskou (červená) a jednou ženskou (žlutá) postavou, sedícími naproti sobě u obětního stolu. Na stole je znázorněno 12 chlebů, na nich se střídá červená a žlutá barva. Křesla majitelů jsou v podstatě identická: Spodní zakončení tvoří nohy skotu, opěrátko je velmi nízké a doprovázené květem lotosu. Scénu doplňuje hieroglyfický nápis: *z̄t mw h̄3 s̄š h̄3 mn̄h̄t*, „liti vody/libace, 1000 (kusů) alabastru a 1000 (kusů) lnu“; *z̄t mw* se opakuje na začátku a na konci formule. Pod obětním stolem, po jeho obou stranách, se nacházejí značky: *h̄3 t*, *h̄3 hn̄kt*, „1000 (bochníků) chleba, 1000 (džbánů) piva“. Obětní scéna je lemována liniemi

vytvářejícími jistý druh rámečku. Nad ní je ještě umístěn jeden pás (šířoký 7,2 cm), je však prázdný. Pouze skrovné zbytky černě vyvedené hieroglyfické značky *n* prozrazují, že i tento registr původně nesl nějaký nápis, byl ovšem pouze malovaný, nikoli rytý.

Pod scénou se nachází další pás (7 cm široký) a obsahuje seznam posvátných olejů: *sty hb, h̄knw, s̄f̄, ny-hnm, tw̄3wt, h̄3tt š, h̄3tt th̄nw, s̄3m sn̄tr, wn̄hw*.¹¹ Neunikne pozornosti, že v tomto případě je uvedeno devět olejů, zatímco standardně je vypisováno olejů sedm, a to na tzv. tabulkách sedmi posvátných olejů, jež se vyskytují ve staroegyptských pohřebních výbavách.¹²

Ústředním motivem spodní části jsou dvě vázané sochy zpodobňující stojící ženskou a mužskou postavu. Žena má paruku po ramena a upnuté šaty. Barva jejího těla je opět žlutá. Oběma rukama se dotýká muže. Ten je vypořádán s krátkou parukou a v suknicí o délce po kolena a jeho postava má červenou barvu. Dvojici soch lemuje sloupec s textem po pravé a levé straně, kde jsou uvedeny obětní formule, tituly a jména majitelů stély: Sechemka a Henutsen.¹³ Přestože na stéle není explicitně uvedeno, že se jedná o manžele, tato skutečnost se dá předpokládat na základě zobrazené fyzické blízkosti, protože žena drží muže levou rukou přes ramena a dotýká se jej i prsty pravé ruky.

PŘEDMĚTY POHŘEBNÍ VÝBAVY

Minimálně dvě pohřební komory původně obsahovaly dřevěné schrány, do kterých byl uložen pohřeb. Rakve však byly rozbity zloději. Dochovaly se různé velké zlomky a svědčí o jejich robustním vyhotovení. Jistě nejzajímavějším fragmentem je 29/AS104/2018_a ze šachty 1 (viz obr. 8), neboť nesl zbytky výzdoby. Malované geometrické ornamenty byly vyvedeny v červené, černé a bílé barvě. Pozůstatky barvy byl pokryt i další, menší fragment (29/AS104/2018_b), který však není diagnostický.

V pohřební komoře šachty 1 byly nalezeny zbytky souboru modelů čepelí nástrojů vyrobených z mědi nebo arsenové mědi (31/AS104/2018). Sada obsahovala jednu čepel teslice, čtyři dláta, jednu jehlu, jednu čepel břitvy a jeden nebo dva další zlomky břitev. Modely nástrojů doplňovaly tři drobné fragmenty miniaturní nádobky, pravděpodobně výlevky z konvice na umývání rukou. Analogie zcela zachovaných tvarů se vyskytují v první polovině 4. dynastie, zejména v Gíze (Odler 2016: 65–71, Fig. 35), i když souborů z této doby je celkově známo málo. Právě z toho důvodu jsou další nalezené artefakty důležité.

Další fragmenty dřevěné rakve byly roztroušeny v pohřební komoře šachty 2. Zde byla identifikována dřeva slabší (17/AS104/2018) a masivnější (19/AS104/2018). Jen s obtížemi se dá určit, jestli dřevo pochází z jedné rakve, nebo jestli se tam nacházela i nějaká dřevěná

⁹ Další dochované tituly Nianchsešata budou diskutovány v připravované anglické verzi studie.

¹⁰ O významu této stély svědčí i fakt, že byla zařazena mezi 140 nejdůležitějších objevů Českého egyptologického ústavu FF UK (viz Odler – Peterková Hlouchová 2018).

¹¹ K olejům viz Koura (1999).

¹² Pro nálezy z Abúsíru viz např. Vachala (1981, 1982 a 2006); Verner – Callender (2002: 33–34).

¹³ Ke jménům viz Scheele-Schweitzer (2014: 661 [3210], 546 [2451]).

Obr. 14 Soubor měděných modelů čepelí nástrojů a nádobek z pohřební komory šachty 3 (25/AS104/2018) (foto P. Košárek) / Fig. 14 Assemblage of copper model tool blades and vessels from the burial chamber of Shaft 3 (25/AS104/2018) (photo P. Košárek)

skříňka. Fragment dřeva byl odeslán na radiouhlíkovou analýzu, ta snad pomůže určit, zda soubor dřeva ze šachty 2 patří k první, nebo druhé fázi užívání hrobky.

Z hlediska datace představuje hliněný otisk pečeti (35/AS104/2018; rozměry 3,9 × 3,2 × 1,9 cm) nalezený v pohřební komoře šachty 3 velmi zajímavý materiál. Poukazuje na datování celého souboru – v případě travertinových nádobek i mědi se zdá, že soubor sice byl narušen zloději, jinak však předměty patří typologicky k souborům vytvořeným pro jeden pohřeb. Na vrchní straně pečeti je mimo jiné dochováno Horovo jméno panovníka Neferirkarea: *Wsr-h^cw*, zapsané v *serechu*. To datuje pohřeb v šachtě 3 do doby vlády uvedeného panovníka a došlo k němu zřejmě ve druhé fázi užívání hrobky. Spodní strana je rovná a jsou na ní drážky a stopy po provázku. Svědčí o tom, že předmět byl připevněn na nějakém rovném povrchu s provázkem. Mohlo by se jednat o zapečetěnou skříňku.¹⁴

Sada travertinových modelů (27/AS104/2018) byla nalezena v pohřební komoře šachty 3. Vzhledem k tomu, že byla šachta v minulosti (nejspíše pouze ve starověku) navštívena zloději, není možné sadu interpretovat jako intaktní soubor. I přesto je evidentní, že se dochovala v téměř kompletním složení. Obsahovala stůl složený ze dvou kusů, nádobu s výlevkou a k ní příslušející umyvadlo (hluboký a široký pohár), 3 nádoby se zvýrazněnými plecemi, 5 pivních džbánů na podstavci, 2 nádoby na víno, 29 pohárků s plochým dnem a 39 misek s kulatým dnem.

Nález pečeti datoval pohřeb do vlády panovníka Neferirkarea. Toto období předcházelo zlomovému

okamžiku, který přinesl do výroby modelů kamenných nádobek nový systém a určitou míru standardizace (Jirásková 2013). Dosud byly soubory poměrně variabilní, a to zejména co do počtu jednotlivých typů nádobek. Na souboru z hrobky AS 104 je nejzajímavější skutečnost, že se v něm vůbec nenacházely cylindrické nádoby se džbánkem, symbolizující nekonečný zdroj posvátných olejů. Pokud nebyly odneseny zloději, což je málo pravděpodobné, odkazovala by tato skutečnost na jejich výrobu skutečně nanejvýš do doby vlády panovníka Neferirkarea.

Významná je i další sada měděných předmětů, z komory šachty 3 (25/AS104/2018; obr. 14), a to proto, že ji lze datovat do doby vlády panovníka Neferirkarea. Z první poloviny 5. dynastie totiž existuje málo zdokumentovaných souborů. Kromě velkého množství zatím jen předběžně určených fragmentů obsahoval 16 dlátek, 9 teslic, 8 seker a 2 pilky, 4 břitvy a měděné nádoby: 3 obdélníkové bazénky, 3 misky, konvice a umyvadlo a speciální nádobu pro udržování ohně (*ḥ(j)*).¹⁵ Tvary modelů nástrojů odpovídají souborům z 5. dynastie (např. z Abúsíru nebo Gízy, Odler 2016: 55–61, 65–72, figs. 30, 39–41), neboť jedině z 5. dynastie je zatím v mědi známá obdélná nádoba *ḥ(j)* s oválnou prohlubní uprostřed. Dvojice podobných se našla v Gíze v šachtě 559 s pohřbem adolescenta s bohatou pohřební výbavou (Radwan 1983: 54, Taf. 24, nos. 129J, 129K). I další nádoby, konvice s umyvadlem a obdélníkové bazénky, jsou v tomto souboru podobné (Hassan 1941: 240–244, Fig. 217).

¹⁴ K pečeti skříňek viz Pätznick (2005: 42–52).

¹⁵ *Thesaurus Linguae Aegyptiae*, kořen č. 40 500. Dostupné na adrese <http://aew.bbaw.de/tla/servlet/GetWcnDetails?u=guest&f=0&l=0&wn=40500&db=0>. Přístupné 7. května. 2019.

LIDSKÉ KOSTI

Struktury AS 104 a AS 108 byly bohaté na kosterní nálezy. Celkem byly vyzvednuty pozůstatky sedmi jedinců v různém stadiu zachování.¹⁶ V zásypu šachty 1 Nianchsešatovy mastaby v její pohřební komoře byly nalezeny kosterní pozůstatky zřejmě původního majitele (viz obr. 8). Jeho předpokládané mužské pohlaví bylo potvrzeno na základě metrické analýzy a morfologických znaků na pánvi. Jednalo se o poměrně vysokého muže, měřícího přibližně 172 cm, který zemřel ve věku mezi 40 a 60 lety. Stejně jako u mnoha jeho současníků, i u něj byly zaznamenány degenerativní změny v oblasti čelistního kloubu, zejména na hlavičce dolní čelisti a před kloubní jamkou. Poukazují na pravděpodobně opakované vykloubení čelisti. Je možné, že právě vzhledem ke svému věku trpěl i dalšími degenerativními onemocněními – ta se projevila zejména v oblasti křížokýčelního spojení, především na kosti křížové, a rovněž na kostech zánártních levé nohy (na kosti ložkové a všech kostech klínových). Zde však nelze vyloučit i zánětlivý původ. Deformovaná byla rovněž kostrč. Ani u ní však nelze s jistotou určit, zda se jedná o následek procesů souvisejících s pokročilým věkem, nebo traumatickým pohmožděním. Tyto změny na kostrči mohou také souviset se zánětlivými projevy (periostitidou) na přední straně těl obratlů S2–S5 kosti křížové.

V šachtě 2 hrobky AS 104 se nacházely druhotně rozrušené a značně nekompletní kosterní pozůstatky dospělého jedince. Jednalo se s velkou pravděpodobností o ženu, zemřela ve věku mezi 35 a 50 lety. Vzhledem ke špatné zachovalosti dlouhých kostí nebylo možno odhadnout výšku postavy. Na dochovaných fragmentech kostí nebyly zaznamenány žádné patologické změny.

Šachta 3 (AS 104) ve své pohřební komoře ukrývala nekompletně dochovanou robustní kostru dospělého jedince (23/AS104/2018). Stav kostry sice neumožňoval jednoznačný odhad pohlaví, ale předpokládáme, že pohřbený jedinec byl spíše muž, zesnulý ve velmi mladém věku 20–30 let. Na základě délky kosti holenní byla odhadnuta jeho výška na 170–173 cm. Kostí v oblasti obou loktů a pánevního hřebene byly zeleně zbarveny, pravděpodobně kontaktem s měděnými nástroji. Na zlomcích kosti spánkové byly patrné osteolytické změny. Povrch bradavčitého výběžku na kosti spánkové byl narušen a jeho vnitřní struktura změněna. Čelistní kloub vykazoval výraznou oboustrannou osteoartrózu. Všechny tyto ukazatele by mohly být projevem zánětu středního ucha, ale může se jednat i o změny na sobě nezávislé. Dokladem prodělaného úrazu je zlomenina levé kosti lýtkové, zhojené svalkem, provázená výraznými kostními nárůsty. Na povrchu kosti holenní však žádné změny zaznamenány nebyly.

Co se týče struktury AS 108, v její šachtě 2 byly odkryty pozůstatky dalšího jedince (5/108/2018). Kostí

byly zalaty bahnem (viz obr. 11), což pravděpodobně v kombinaci s absencí vnějšího narušení vedlo k vynikající zachovalosti kosterních pozůstatků. Na základě metrických a morfologických znaků na pánvi jsme došli k závěru, že se jednalo o muže, čemuž odpovídá i robustní konstrukce kostry. Zemřel pravděpodobně ve středním věku mezi 35 a 50 lety. Tento jedinec nebyl příliš vysoký, odhadnutá výška postavy se pohybovala mezi 163 a 164 cm. Navzdory relativně nízkému věku vykazovaly kosterní pozůstatky mnoho traumatických změn. Pravý jařmový oblouk byl značně deformován, zřejmě v důsledku zlomeniny nebo pohmožděnin. Další zlomeniny se vyskytovaly v oblasti hrudníku u druhého až šestého žebra (s přídatnou samostatnou kalcifikací) a na jedenáctém hrudním a druhém bederním obratli – zde to byly kompresivní zlomeniny (zlomeniny způsobené tlakem). Levá kost vřetenní byla zlomena ve své distální části, což odpovídá tzv. Collesově fraktuře, která vzniká při pádu na předloktí. S tímto zraněním pravděpodobně souvisí i naštípnutí kloubní plochy levého I. proximálního článku ruky. Zlomenina byla zaznamenána rovněž na hlavičce levé IV. kosti nártní. Vzhledem k nepříliš vysokému věku je překvapivá také míra degenerativních změn. Nicméně, tyto změny se objevují pouze ve dvou lokalizovaných oblastech, půjde tedy spíše o důsledek konkrétní specifické zátěže nebo atypického postavení kostních struktur, které extrémně zatěžovalo dané oblasti. Oboustranně jsou těžce deformovány konce klíčních kostí směřující k ramennímu kloubu, aniž by však byl postižen nadpažek lopatky, který s nimi komunikuje. Zároveň byla zaznamenána těžká oboustranná gonartróza, tedy degenerativní změny v oblasti kolenního kloubu. Její projev je však velice atypický. Zatímco běžně tyto nejtěžší degenerativní změny doprovází eburnace, tedy obnažení kosti pod kloubní chrupavkou a její vyhlazení až ke vzhledu „slonoviny“, a to na povrchu vnitřního nebo vnějšího kloubního hrbolu (kondyly) femuru spolu s obdobným projevem na kosti holenní, u tohoto jedince se vyskytuje eburnace v prostoru mezi kloubními hrboly femuru a zároveň jsou postiženy také hrbolky mezi kondyly kosti holenní. Ve zmíněných místech totiž zpravidla k žádnému přímému doteku mezi kostmi kolenního kloubu nedochází, jelikož se zde upínají křížové vazy, vrstva chrupavky je tu silná a vyskytují se zde měkké tkáně. Celkový obraz deformace kolenního kloubu navíc doplňuje nezvyklá degenerace obou čéšek: U nich byly zaznamenány významné nárůsty distálně na rozhraní vnitřní a vnější kloubní plochy. Tento netypický projev spíše odpovídá reakci na atypické a nesprávné postavení či vývoj kolenního kloubu, což vyústilo v degeneraci zmíněné oblasti.

Kostru v šachtě 3 (2/AS108/2018) byla částečně zalata bahnem zejména na pravé straně; to zanechalo zbarvení i na kostech. Jednalo se o ženu starší 50 let, vysokou přibližně 157 cm. Její kosterní pozůstatky vykazovaly celou řadu patologií. Na určitých oblastech lebky

¹⁶ Pro metody použité při antropologickém zpracování, zejména při odhadu věku dožití jedince a při odhadu pohlaví, viz Havelková (2014).

(v okolí velkého týlního otvoru a křídlovitého výběžku kosti klínové, na šupině kosti spánkové, na kosti temenní) se vyskytovaly porézní okrsky s houbovitou tkání neznámého původu. Podobný charakter tkáně vykazovala i oblast v okolí jamky levého kyčelního kloubu. Pro stanovení diferenciální diagnózy bude nezbytné provést rentgenové vyšetření. Pravděpodobně nejvíce zdravotních komplikací měla tato žena v oblasti páteře. Druhý až pátý krční obratel byly srostlé do bloku, meziobratlové prostory byly zachovány pouze slabě. Na přední části obratlových těl byl srůst kompletní, na zadní části zcela srostly kloubní plošky, částečně oblouky a na nesrostlých místech se vyskytovaly kostní můstky. Na hrudní i bederní páteři se vyskytovaly četné kompresní fraktury nebo alespoň výrazné snížení těl obratlů. Zasaženy byly dva hlavní úseky – horní hrudní páteř (Th2, Th3) a přechod mezi hrudní a bederní páteří (Th11 – L3). Kost křížová byla extrémně zahnutá, obratle S4 a S5 tvořily téměř pravý úhel. Nelze vyloučit, že četné zlomeniny obratlů vznikly i následkem osteoporózy, vyskytující se hojně u žen po menopauze. Avšak v souvislosti s dalšími traumaty, která byla na kostře zaznamenána – zejména zlomeninou patního hrbolu a zlomeninou v oblasti mezi horními kloubními plochami pravé kosti patní –, je pravděpodobné, že kromě oslabené vnitřní struktury kosti mohl být zásadní příčinou těchto zlomenin také dopad na tvrdý podklad ve vzpřímeném postoji.

Z hlediska interpretace nálezové situace byly zajímavým případem kosterní pozůstatky rozptýlené v zásypu nad šachtou 2 (3/AS108/2018). Jednalo se pravděpodobně o části kostry z jiné hrobky sousedící s hrobkou AS 108, které byly zřejmě přemístěny ze svého původního uložení. Nažloutlé kosterní pozůstatky s hnědým zabarvením, způsobeným zbytky textilu a měkkých tkání, byly poměrně dobře zachovány. Avšak absence pánevních kostí a fragmentarizace lebky neumožnily přesnější odhady základních antropologických parametrů. Pouze na základě šířkových rozměrů dlouhých kostí je možno říci, že šlo spíše o muže. Degenerativní změny na dochovaných částech skeletu ukazují na jedince staršího 35 let. Dlouhé kosti tohoto jedince se jevily relativně krátké a robustnější. Tomu by odpovídala i odhadnutá výška postavy na základě rozměrů kosti stehenní – pouhých 154 cm. Žádné významné patologické změny nebyly zaznamenány.

ZVÍŘECÍ KOSTI A PŘÍRODNÍ MUMIE

Během výzkumu Nianchsešatovy hrobky bylo odhaleno rovněž množství archeozoologických nálezů. Ty byly hodnoceny přímo na místě standardními postupy (viz Reitz – Wing 2008). Původ těchto nálezů byl rozličný. V první řadě to jsou kosti obratlovců spojené s lidskými aktivitami – odpad z hostin i pozůstatky obětí. Tento soubor obsahoval celkem 70 nálezů s celkovou hmotností 2206,2 g (průměrná hmotnost nálezu činila 31,5 g). Zaznamenány byly ostatky aspoň

12 jedinců ze sedmi živočišných druhů. Z určených kostí byly nejpočetnější pozůstatky tura domácího (*Bos taurus*) s 20 nálezy, náležejícími minimálně pěti jedincům různého stáří. Zastoupeny byly fragmenty různé anatomické pozice včetně malých kostí končetin. Prase domácí (*Sus domesticus*) bylo určeno ve dvou případech – objevena byla část kosti stehenní juvenilního jedince a část kosti pažní dospělého jedince. V souboru se vyskytoval i nález psa domácího (*Canis familiaris*), a sice kost stehenní dospělého jedince s kohoutkovou výškou přibližně 49 cm. V povrchové vrstvě byla nalezena také jedna (+ 1 cf.) pánevní kost dospělého koně domácího (*Equus caballus*), patrně z mladších období. Další nálezy savců zůstaly neurčené: 16 fragmentů velkých kopytníků a 26 zlomků blíže neurčených savců. Zaznamenány byly rovněž tři nálezy ptačích kostí z dospělých jedinců: *carpometacarpus* vrubozobého ptáka (Anseriformes) velikosti menší husy, kost pažní vrubozobého ptáka velikosti čírky a kost stehenní malého druhu kormorána (*Phalacrocorax/Microcarbo* sp.).

Co se tafonomických charakteristik týče, stopy opálení ani otisky zubů doloženy nebyly. Poměrně rozsáhlé byly erozní změny spojené se zvětráváním kostí. Objeveny byly nálezy odvápněné, s popraskaným a odlupujícím se povrchem, případně kosti rozpadavého a drobného charakteru. Zjištěno bylo rovněž poškození povrchu kostí kyselinami rostlinných kořínků. Na povrchu některých fragmentů byla též nalezena vykrystalizovaná sůl či zabarvení (dočerna a dofialova) způsobené aktivitou plísní v hypoxickém prostředí podzemí. Stopy porcování a opracování se vyskytovaly na pěti nálezech. Ve čtyřech případech to byly různé zářezy způsobené patrně během oddělování masa či šlach od kostí. Jednalo se o dva nálezy žeber velkých kopytníků, kost vřetenní tura a stehenní kost prasete. Pátý nález představuje artefakt vyrobený z levé lopatky dospělého tura; nalezen byl v jihozápadním rohu kaple (Eco3/AS104/2018). Z artefaktu jsou zachované dva fragmenty, které k sobě ve spodní části přiléhají, další část artefaktu mezi oběma fragmenty chybí. V distální části je poškozen odlomením (během postdepozičních procesů či recentně). Na proximálním konci je kost odlomena a hrana odlomení je zbroušená a ohlazená. Na mediální i laterální straně jsou zachované původní, avšak ohlazené hrany. *Spina scapularis* je nepravidelně odlomena a zlom je zahlazený. Povrch kosti je v celém rozsahu ohlazený. Na obou plochách se nacházejí praskliny související se zvětráváním kosti, ale i škrábanice a zářezy, které mohou souviset s používáním nástroje. Maximální rozměry levého fragmentu jsou 145,29 × 37,00 × 15,11 mm; maximální rozměry pravé části jsou 149,62 × 49,16 × 16,15 mm. Hmotnost zachovalé části artefaktu je 78,1 g. Předmět mohl sloužit jako lopatka k odhazování písku.

Další část archeozoologického souboru tvoří autchtonní složka, tj. zvířata zemřelá přímo na daném místě. Objevena byla část přírodně mumifikované žáby rodu *Ptychadena* (obr. 7) a zejména ostatky varana pustinného (*Varanus griseus*). Ty obsahovaly 23 samostatných kostí (z toho 18 obratlů a 5 kostí končetin)

a 3 nálezy mumifikovaných těl varanů včetně některých vysušených měkkých tkání, šupin a drápů: zadní část těla středně velkého jedince, hlavu s dvěma krčními obratli středně velkého jedince a pozůstatky většího jedince obsahující hlavu, část trupu a zadní končetinu. Nálezy tedy pocházejí minimálně ze dvou jedinců. Do stejné kategorie lze zřejmě zařadit i pozůstatek kožky s částí postkraniálního skeletu hnědě zbarveného hlodavce velikosti krysy. Zaznamenány byly také rozličné ostatky sovy pálené (*Tyto alba*), která zřejmě hnízdila ve výklenku dočasně odkryté šachty. Šest kostí dospělých jedinců pocházelo minimálně ze dvou sov a 18 nálezů kostí juvenilních jedinců pocházelo aspoň ze tří mláďat. Kromě toho byla nalezena i letka (tj. pero) a sedm vajec sovy (z toho šest zachovalých v celku). V některých vejcích byl obsah zkamenělý, jiná se zdála prázdná. Varani, žáby i krysy zalézají pod zem, aby se schovali například před poledním sluncem i nočním chladem či aby se uložili k letnímu spánku v období sucha. V podzemních norách tedy mohli zemřít právě během estivace (letního spánku). Uvažovat se dá i o tom, že se pro ně podzemní prostředí stalo pastí. Mohli zemřít, například když vykradači překopali šachty a zvířata nedokázala najít cestu ven. V případě mláďat sovy máme pravděpodobně co do činění s pozůstatky jedinců vyhozených z hnízda staršími sourozenci, zatímco u dospělců a vajec může jít opět o zasypání šachet či o podobné události.

S aktivitou sov pálených souvisí i přítomnost sovích vývržků v šachtách 1 a 2. Na obou místech byly nalezeny stovky až tisíce kostí drobných obratlovců a další nestrávený materiál ze soví potravy. Z nedostatku času v terénu byly zpracovány pouze části souborů; hodnocení zachovalých vývržků bylo odloženo na další sezóny. Pro kvantifikaci souboru mikrofauny byly použity minimální počty jedinců (MNI). V šachtě 1 se vyskytovalo minimálně 62 jedinců z 11 živočišných druhů. Nejhojnější byly pozůstatky velké bělozubky Olivierovy (*Crocidura olivieri*, 24 jedinců) a krysy obecné (*Rattus rattus*, 21 jedinců). Dále bylo zaznamenáno sedm jedinců myši domácí (*Mus musculus*), dva netopýra pustiného (*Otonycteris hemprichi*), dva křepelky polní (*Coturnix coturnix*), jeden jedinec zřejmě koroptve arabské (*Ammoperdix heyi*), jeden krysy morové (*Nesokia indica*), jeden menšího druhu pěvce (Passeriformes), jeden dravého ptáka velikosti poštolky (*Falco* sp.), jeden žáby (Anura) a jeden juvenilního měkkozobého ptáka, zřejmě hrdličky (cf. *Streptopelia*).

Soubor ze šachty 2 obsahoval 70 jedinců z 11 živočišných druhů. Tentokrát byly jednoznačně nejčastější nálezy myši domácí – 43 jedinců. Kromě toho se zde vyskytovalo 10 jedinců malých bělozubek (*Crocidura religiosa/floweri*) a osm jedinců bělozubky Olivierovy, dvě krysy obecné a po jednom jedinci žáby, velkého potměníka (Tenebrionidae), křepelky polní, menšího druhu netopýra (Chiroptera), hrdličky, menšího druhu pěvce a drobného druhu pěvce (patrně pěnice, Sylviidae). Dosud nezpracované vývržky z této šachty zahrnují rovněž nálezy tarbiků (*Jaculus* sp.).

Druhové složení souborů z obou šachet se liší. To zřejmě odráží nejen rozdílné potravní preference daných

sov, ale také odlišné životní prostředí, v němž lovil. Každý ze souborů tak patrně pochází z jiného období. V obou případech lze pozorovat prostředí ovlivněné člověkem s přítomností druhů obývajících zarostlé břehy vodních ploch a toků i stepní a pouštní stanoviště.

Na zpracování ještě čekají vzorky měkkýšů z cihel a hlinité malty. Jsou spolehlivě datovány do 4. dynastie a poskytnou svědectví o přírodním prostředí v době stavby hrobky.

GEODETICKÁ DOKUMENTACE AS 104

Prostorová dokumentace hrobky AS 104 proběhla klasickou geodetickou metodou zaměřením podrobných bodů v souřadnicovém systému WGS84 (UTM36N) (Brůna *et al.* 2018). K měření byla použita geodetická totální stanice Leica TCR 805 s příslušenstvím. Měření probíhalo v několika dnech, a to vždy, když byla výzkumným týmem odkryta nová situace a bylo potřeba ji dokumentovat. Jednotlivé zaměřené podrobné body mají jedinečné číslování a jsou zobrazeny v plném náčrtu s příslušným atributem, například severozápadní roh hrobky. Naměřené hodnoty (souřadnice X, Y a Z, související měření – úhly, vzdálenosti) byly importovány do prostředí programu Leica Geosystems – Data Exchange Manager.

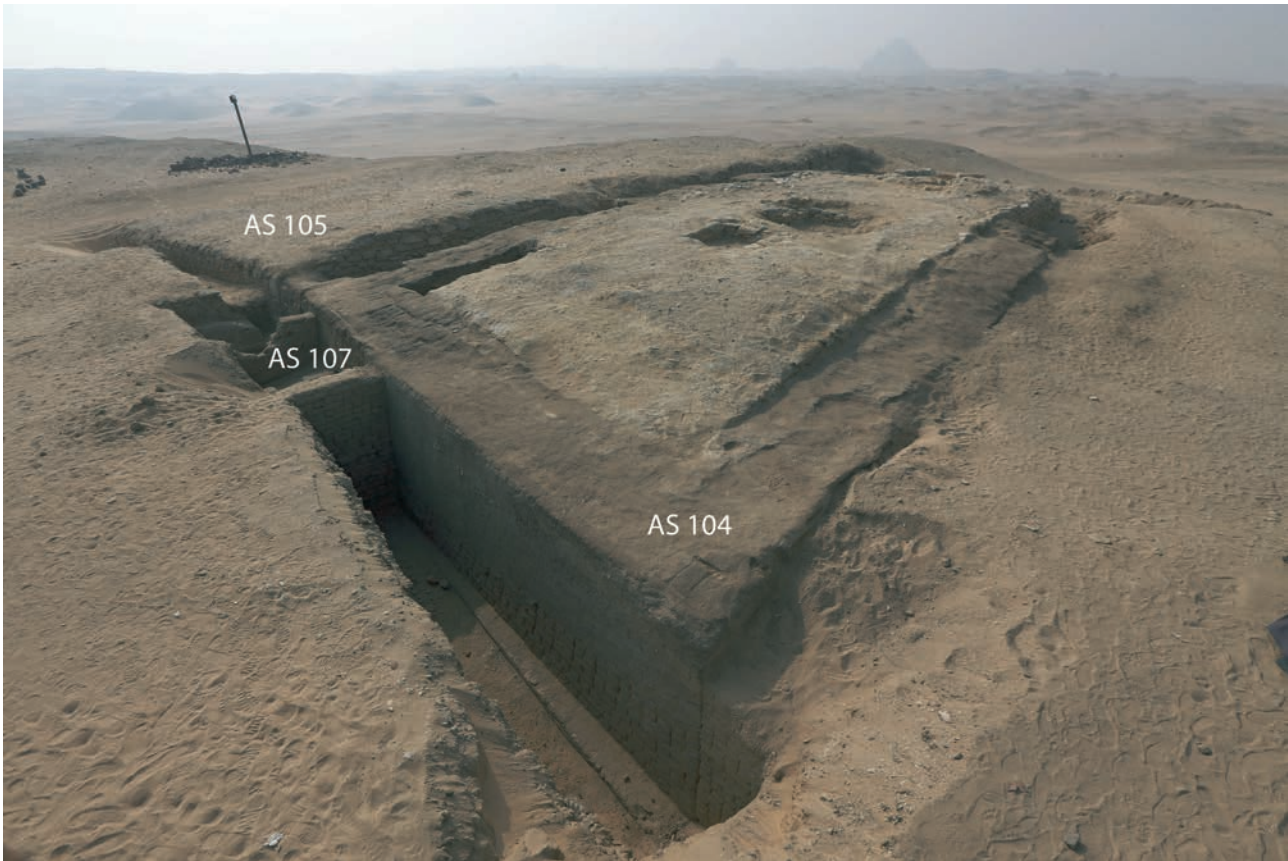
Naměřená data byla stažena ve formátech DXF, ASCII a GSI. Poté proběhla úprava dat do formy textového souboru ve struktuře: CB (číslo bodu), X, Y a Z. Takto upravený formát byl importován do programu ArcMap (GIS) a Carlson (CAD). V prostředí programů byly podrobné body vizualizovány a podle plného náčrtu spojeny v takzvaných povinných spojnicích. Tím byla postupně vytvářena kresba objektu AS 104 jak v prostředí GIS, tak v prostředí CAD. Výsledkem geodetického měření je 2D plán objektu zobrazující základní linie půdorysu, ústí šachet a jednotlivých místností a chodeb. Na základě souřadnic, zejména výšky bodů, je poté možné zkoumat podobu stavby a dodat argumenty pro interpretaci architektury (např. v případě souvislosti kaple a niky 2, viz výše). Výsledkem měření a překreslení je plán hrobky a přilehlých staveb v souvislostech jižního Abúsíru (obr. 2 a 3).

TVORBA 3D MODELU HROBKY – METODA A VÝSTUPY

Specifické podmínky archeologické práce v egyptologickém výzkumu vyžadují i specifické přístupy při tvorbě archeologické dokumentace. Vedle klasických dokumentačních nástrojů jsou používány nové metody, které zrychlují a zpřesňují sběr prostorových dat. Jedná se o 3D laserové skenování, snímkování pomocí dronů nebo upoutaného draka a použití fotografií k tvorbě 3D modelů objektů. Metody nejsou izolované, naopak jsou vzájemně propojovány a přinášejí archeologům nové pohledy na archeologický výzkum, jeho interpretaci, analýzu a syntézu.

Při dokumentaci hrobky AS 104 byla použita poslední jmenovaná metoda, která z množiny fotografií stavby vytváří v prostředí programu 3D model objektu. V průběhu výzkumu bylo při odkrytí a vyčištění jednotlivých

Obr. 15 Pohled na hrobku AS 104 od severozápadu. V pozadí pyramidu severní Sakkáry (foto P. Košárek) / Fig. 15 View of Nyankhseshat's tomb (AS 104) from the north-west. Pyramids of North Saqqara in the back (photo P. Košárek)

částí hrobky prováděno fotografování s cílem získat soubor fotografií, které tvoří základ při tvorbě 3D modelu daného objektu.

Proces sběru dat se řídí postupem popsáním v manuálu programu od firmy Agisoft. Byl použit fotoaparát Canon EOS M6 s objektivem EF-M 22 mm f/2 STM. Z celkového počtu 1 128 fotografií bylo pro výpočet vybráno 1 116 záběrů a ty se následně importovaly do prostředí programu Agisoft PhotoScan Professional. Výpočet probíhal ve střední kvalitě a výsledkem je 3D model složený z cca 250 000 *faces*. Prostorový model byl po výpočtu upraven vymazáním ploch, které s ním nesouvisejí, a výsledek byl exportován do formátu 3D PDF (příklad na obr. 4, křížová kaple hrobky v půdorysu).

SROVNÁNÍ AS 104 S DALŠÍMI HROBKAMI PŘECHODNÉHO TYPU A DATOVÁNÍ

Nianchsešatovu hrobku lze zařadit mezi takzvané hrobky přechodného typu. Ty kombinují staré a nové prvky egyptské pohřební architektury: rozlehlost hrobky (současně jsou však vlastní kultovní prostory poměrně malé a mají formu archaické křížové kaple), nikování vně hrobky, podzemní prostory přístupné schodištěm

i šachtou (viz Bárta 2005). V Abúsíru jsou mastaby této kategorie doloženy poblíž AS 104 (obr. 3): Itej (AS 10; Bárta 2001) a opodál Hetepi (AS 20, Bárta – Arias Kytarová – Dvořák 2010). Při srovnání hrobek si lze povšimnout, že žádná hrobka není identická. Stavby velmi pravděpodobně vyjadřují společenské postavení majitele kombinací rozměrů a použitých materiálů, přitom větší ne vždy znamená stavebně náročnější.

Nianchsešatova hrobka byla vybudována v téměř těsné blízkosti mastaby hodnostáře Iteje (AS 10; Bárta 2001) a také se jí dost podobá. Je však ve srovnání s ní o poznání menší (Itej = 941,40 m², Nianchsešat = 390,72 m²). Obě mají kamenné jádro a cihlový plášť (velikost cihel Itejovy hrobky: 30 × 15 × 8 cm). Nianchsešatova hrobka však neměla nikování všech vnějších stěn jako ta Itejova (obr. 15). Je sice pravdou, že AS 104 měla tři niky ve východní fasádě, ale ty měly spíše praktickou (kultovní) než dekorativní funkci. Společným prvkem je i to, že se hlavní kultovní prostory (křížová kaple) nacházejí v cihlovém plášti a v jihovýchodním rohu (viz obr. 1 a 2).¹⁷ Navíc nelze opominout ani tradiční obdélníkový půdorys a běžnou severojižní orientaci. V obou případech byla také do kamenného jádra situována místa pro uložení pohřbu; v hrobce AS 104 jsou to tři šachty a jeden enigmatický obdélníkový

¹⁷ Pro plán Itejovy hrobky viz Bárta (2001: 3, Fig. 1.2).

prostor (viz níže). Zajímavé je, že zatímco v Itejově hrobce sloužil jako zazdívká jedné pohřební komory vápencový blok (Bárta 2005: 78), v Nianchsešatově hrobce plnily tuto funkci vždy cihlové zídky.

S Hetepim, vlastníkem hrobky AS 20, měl Nianchsešat společný nejdůležitější titul, a sice správce královského majetku (Bárta 1999). Jeho hrobka však pokrývala větší plochu (1 154 m²), i když paradoxně je křížová kaple menší (1,54 × 0,84 m; Bárta – Arias Kytarová – Dvořák 2010: 8). Celá Hetepiho kaple byla obložena vápencem, což určitě nebyl případ AS 104, neboť ta měla kapli z cihel, pokrytých hliněnou omítkou. V AS 20 bylo také postaveno kamenné jádro a cihlový plášť, ale nikování se nachází pouze na vnější severní straně hrobky. Do substruktury hrobky se vstupovalo přes dvě obdélné prostory s kombinací schodiště a šachty ukončené pohřební komorou. Nianchsešatova hrobka však už obsahovala vertikální šachty a pohřební komory bez schodišť.

U dvou dalších a trochu vzdálenějších abúsírských hrobek s křížovými kaplemi, AS 33 (Bárta *et al.* 2010) a AS 54 (Bárta 2011), nejsou známa jména majitelů. Monumentální AS 54 zabírá plochu více než 1 800 m², když do rozlohy započteme i člun AS 80. Její cihlová křížová kaple byla menší než Nianchsešatova (2,00 × 1,55 m). Do pohřební komory se sestupovalo šachtou bez schodiště. Má tedy stejný typ šachty jako AS 104. Výskyt nápisu panovníka Huneje z 3. dynastie na misce z pohřební komory poskytuje přibližné datování výbavy. Hrobka AS 54 je tedy starší než AS 104.

AS 33 je druhá největší ze skupiny, zabírá plochu 1 331,64 m². Její architektura nejméně utrpěla pozdějšími zásahy, křížová kaple se zachovala pouze mělce v půdorysu (rozměry 2,05 × 1,95 m). Do pohřební komory se vstupovalo kombinací schodiště a šachty. Substruktura obsahovala soubor vzájemně propojených místností. V jedné z nich, v místnosti 9, byly objeveny do podlahy vysekané drážky (Bárta *et al.* 2010: 70, figs. 3.33–3.35), podobné nově nalezeným drážkám ze šachty 2 v AS 104.

Hetepiho mastaba (AS 20) a hrobky AS 33 s AS 54 byly datovány do 3. dynastie, Itejova (AS 10) do začátku 4. dynastie. Ze srovnání základních architektonických prvků vyplývá, že AS 104 byla naplánována a postavena o trochu později než ostatní jmenované hrobky včetně Itejovy, a představuje tak nejmladší známou hrobku přechodného typu v Abúsíru. Lze se také domnívat, že zatím neprozkoumaná AS 105 se bude svou architekturou podobat již jmenovaným starším abúsírským hrobkám přechodného typu.

ZÁVĚR A OTEVŘENÉ OTÁZKY

Hrobka přechodného typu AS 104 byla původně postavena pro vysokého úředníka, správce královského majetku Nianchsešata a pro další dva členy jeho rodiny. Architektura řadí hrobku do rané 4. dynastie, velmi pravděpodobně tedy do doby vlády panovníka Snofrua (vládl přibližně v letech 2543–2510⁺²⁵ př. Kr., viz Hornung – Krauss – Warburton 2006: 490). Zhruba

po jednom století, v 5. dynastii, byla hrobka znovu využita pro nový zádušní kult, který se, alespoň podle stély 1/AS104/2018, týkal písaře pokladnice Sechemky a jeho choti Henutsen. Podle pečeti v pohřební komoře šachty 3 byla tato pohřební výbava uložena za časů vlády Neferirkarea (přibližně 2415–2405⁺²⁵ př. Kr., viz Hornung – Krauss – Warburton 2006: 491). Přítomnost čtyř vápencových bazének naznačuje kult pro více osob. Osoby uložené v AS 104 a AS 105 nemusely být v pokrevním svazku se Sechemkou nebo Henutsen, mohly však patřit do jejich domácnosti.

Mnoho otázek však zůstává stále nezodpovězených. V jedné hrobce se zachovaly doklady až pro dva hlavní majitele. Podobná situace byla nedávno odkryta v komplexu hrobek AS 103 ze 3. dynastie, znovu použitým v 5. dynastii (Odler *et al.* 2018). Z doby pozdní 5. a 6. dynastie je v Abúsíru doložen obdobný případ hrobky AS 67 (viz Arias Kytarová *et al.* 2013).

Z nepočetných pramenů období Staré říše víme, že na stavbu velké hrobky byla nutná jistá forma „stavebního povolení“ a do tohoto procesu mohl vstupovat i panovník a místo pro stavbu hrobky z osobní iniciativy poskytnout (k problematice např. Alexanian 2006). Původní stavba je jasným výrazem Nianchsešatova postavení ve společnosti 4. dynastie. Za normálních okolností by si však úředník jako Sechemka, vlastník stély 1/AS104/2018, nechal v pozdější fázi svého kariérního postupu vybudovat vlastní hrobku. Situace zdokumentovaná v AS 104 tak působí jako nouzové řešení. Zemřel Sechemka předčasně?

Jeden ze zásadních otázníků se tedy vznáší nad vztahem Sechemky a Nianchsešata. Byl Sechemka Nianchsešatovým vzdáleným (minimálně dvě nebo tři generace) potomkem, a měl tedy právo použít starší hrobku pro nový pohřeb a provést další zásahy do stavby? Nebo zádušní kult a právní nárok Nianchsešatových pozůstalých po více než půlstoletí zcela zanikl a Sechemka mohl existující, ale už nevyužívanou hrobku v jižním Abúsíru využít?

Výzkum Nianchsešatovy hrobky (AS 104) poskytl zajímavé poznatky o architektuře a archeologii stavby. Cenné informace o využívání hrobky přinesly i analýzy lidských a zvířecích kostí. Představa o využívání této hrobky a přilehlých struktur však bude jasnější po úplném zpracování keramiky a dřeva. Práce v jarších měsících 2018 prokázaly, že detailní výzkum může odhalit komplexní a dynamické dějiny velké stavby a menších přilehlých struktur a přinést doklady o přinejmenším dvoufázovém využití hrobky. Dlouhou třetí fází poté představují další aktivity lidí a živočichů v oblasti. Jejimi nespornými doklady je jednak zlomek vešebtu ze šachty 2, jednak ucho amfory z jemně plavené hlíny z 1. tisíciletí př. Kr., nalezené na dně pohřební komory šachty 2. Šachty musely být dlouhou dobu alespoň částečně otevřeny a kromě jasných dokladů hnízdění sov se zejména v šachtě 2 nacházela pozoruhodná sbírka různých částí těl živočichů. Další detailní analýzy a archeologický výzkum přilehlých staveb snad přinesou více odpovědí na nezodpovězené otázky.

PODĚKOVÁNÍ

Studie vznikla v rámci programu Univerzity Karlovy Progres Q11 s názvem *Komplexita a resilience. Staroegyptská civilizace v multidisciplinární a multikulturní perspektivě*. Antropologická část výzkumu vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury České republiky v rámci institucionálního financování dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národní muzeum (DKRVO 2019-2023/7.I.a, 00023272).

LITERATURA:

Alexanian, Nicole

2006 „Tomb and Social Status. The Textual Evidence“, in Bárta, Miroslav (ed.). *The Old Kingdom Art and Archaeology. Proceedings of the Conference held in Prague, May 31 – June 4, 2004*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts, s. 1–8.

Arias, Katarína

2017 *Social dynamics in the material culture – Pottery of the late Old Kingdom from the complex of Princess Sheretnebtj at Abusir South*, Prague: Charles University (nepublikovaná disertační práce).

Arias Kytnarová, Katarína

2011 „Abusir South 2007: Preliminary ceramics report. The tomb of priest Inpunefer and the anonymous tomb AS 47. Abusir Juh 2007: Předběžná keramická správa. Hrobka Inpunefera a anonymná hrobka AS 47“, *Památky archeologické CII*, s. 117–158.

2014 „Princezná a jej příbuzní? Keramické nálezy z vybraných pohrebných kontextov z komplexu Šeretnebtj“, *Pražské egyptologické studie XIII*, s. 11–19.

Arias Kytnarová, Katarína – Havelková, Petra – Jirásková, Lucie – Sůvová, Zdeňka – Bárta, Miroslav

2013 „Záhady hrobky AS 67. Jedna hrobka pro dvě generace?“, *Pražské egyptologické studie X*, s. 82–96.

Bárta, Miroslav

1999 „The Title ‚Property Custodian of the King‘ during the Old Kingdom Egypt“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 126, s. 79–89.

2001 „The Tomb of Ity“, in: Bárta, Miroslav. *The Cemeteries at Abusir South I*, Praha: Set out [Abusir V], s. 1–16.

2005 „The Transitional Type of Tomb at Saqqara North and Abusir South“, in: Seidlmayer, Stephan Johannes (ed.). *Texte und Denkmäler des ägyptischen Alten Reiches*, Berlin: Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften [Thesaurus Linguae Aegyptiae 3], s. 69–89.

2011 „An Abusir Mastaba from the Reign of Huni“, in: Callender, Vivienne Gae – Bareš, Ladislav – Bárta, Miroslav – Janák, Jiří (eds.). *Times, Signs and Pyramids. Studies in Honour of Miroslav Verner on the Occasion of His Seventieth Birthday*, Prague: Charles University in Prague, s. 41–50.

Bárta, Miroslav – Arias Kytnarová, Katarína – Dvořák, Martin

2010 „The Tomb of Hetepi (AS 20)“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Vymazalová, Hana et al. *Tomb of Hetepi (AS 20), Tombs AS 33–35 and AS 50–53*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts, s. 3–56.

Bárta, Miroslav – Arias Kytnarová, Katarína – Maříková Vlčková, Petra – Cílek, Václav – Lang, Miloš – Sůvová, Zdeňka

2010 „Tomb AS 33“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Vymazalová, Hana et al. *Tomb of Hetepi (AS 20), Tombs AS 33–35 and AS 50–53*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts, s. 57–182.

Brůna, Vladimír – Odler, Martin – Bárta, Miroslav – Megahed, Mohamed

2018 „New geodetic control network at Czech concession at Abusir“, *Prague Egyptological Studies XXI*, s. 125–127.

Dulíková, Veronika – Bárta, Miroslav – Odler, Martin – Peterková Hlouchová, Marie

2018a „Hrobka muže bez tváře. Předběžná zpráva o výzkumu hrobky Anchirese (AS 98), inspektora kadeřníků královského paláce“, *Pražské egyptologické studie XX*, s. 12–26.

Dulíková, Veronika – Bárta, Miroslav – Odler, Martin – Peterková Hlouchová, Marie – Sůvová, Zdeňka

2018b „Tomb at Abusir South from a time of change belonging to Ankhires, inspector of hairdressers of the Great House (AS 98)“, *Prague Egyptological Studies XXI*, s. 3–33.

Gardiner, Alan H.

1927 *Egyptian Grammar: Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*, Oxford: Clarendon Press.

Hassan, Selim

1941 *The excavations at Giza: Vol. 3, 1931–1932*, Cairo: Government Press.

Havelková, Petra

2014 „Anthropology“, in: Bárta, Miroslav (ed.). *The Tomb of the Sun Priest Neferinpu (AS 37)*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XXIII], s. 105–119.

Hözl, Regina

2002 *Ägyptische Opfertafeln und Kultbecken: eine Form- und Funktionsanalyse für das Alte, Mittlere und Neue Reich*, Hildesheim: Gerstenberg Verlag [Hildesheimer ägyptologische Beiträge 45].

Hornung, Erik – Krauss, Rolf – Warburton, David (eds.)

2006 *Ancient Egyptian Chronology*, Leiden – Boston: Brill [Handbuch der Orientalistik 83].

Jirásková, Lucie

2013 „Malé obětiny pro velké hodnostáře. Abúsírské kamenné miniaturní nádoby a modely“, *Pražské egyptologické studie XI*, s. 51–57.

Jones, Dilwyn

2000 *An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom*, Oxford: Archaeopress [British Archaeological Reports International Series 866].

Koura, Basma

1999 *Die „7-Heiligen Öle“ und andere Öl- und Fettamen. Eine lexikographische Untersuchung zu den Bezeichnungen von Ölen, Fetten und Salben bei den Alten Ägyptern von der Frühzeit bis zum Anfang der Ptolemäerzeit (von 3000 v. Chr. – ca. 305. v. Chr.)*, Aachen: Shaker Verlag [Aegyptiaca Monasteriensia 2].

- Moussa, Ahmed M. – Altenmüller, Hartwig
1977 *Das Grab des Nianchchnum und Chnumhotep*, Mainz am Rhein: Deutsches Archäologisches Institut [Archäologische Veröffentlichungen 21].
- Odler, Martin (with contributions by Kmošek, Jiří – Dupej, Ján – Arias Kytarová, Katarína – Jirásková, Lucie – Dulíková, Veronika – Jamborová, Tereza – Msallamová, Šárka – Šálková, Kateřina – Kmoníčková, Martina)
2016 *Old Kingdom Copper Tools and Model Tools*, Oxford: Archaeopress [Archaeopress Egyptology 14].
- Odler, Martin – Peterková Hlouchová, Marie
2018 „43. Vápencová stéla s obětní scénou a dvěma vázanými sochami“, in: Bárta, Miroslav – Bareš, Ladislav – Krejčí, Jaromír – Megahed, Mohamed – Varadinová, Lenka (eds.). *Stvořené pro věčnost: největší objevy české egyptologie*, Praha: Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, s. 114–115.
- Odler, Martin – Peterková Hlouchová, Marie – Arias Kytarová, Katarína – Havelková, Petra
2018 „New Egyptian tomb type found at Abusir South? Report on the excavations of mud brick complex AS 103“, *Prague Egyptological Studies XXI*, s. 73–93.
- Pätznick, Jean-Pierre
2005 *Die Siegelabrollungen und Rollsiegel der Stadt Elephantine im 3. Jahrtausend v. Chr. Spürsicherung eines archäologischen Artefaktes*, Oxford: Archaeopress [British Archaeological Reports International Series 1339].
- Radwan, Ali
1983 *Die Kupfer- und Bronzegefäße Ägyptens*, München: C. H. Beck Verlag [Prähistorische Bronzefunde, Abteilung II 2].
- Reisner, George Andrew – Smith, William Stevenson
1955 *A History of the Giza Necropolis. Volume II. The Tomb of Hetep-Heres, the Mother of Cheops*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Reitz, Elisabeth J. – Wing, Elisabeth S.
2008 *Zooarchaeology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Scheele-Schweitzer, Katrin
2014 *Die Personennamen des Alten Reiches. Altägyptische Onomastik unter lexikographischen und sozio-kulturellen Aspekten*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag [PHILIPPIKA. Marburger altertumskundliche Abhandlungen 28].
- Vachala, Břetislav
1981 „Neue Salbölpaletten aus Abusir“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 108, s. 61–67.
1982 „Neue Salbölpaletten aus Abusir – Addendum“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 109, s. 171.
2006 „Tabulky posvátných olejů z jižního Abúsíru (Egypt)“, in: Hašek, Vladimír – Nekuda, Rostislav – Ruttikay, Matej (eds.). *Ve službách archeologie VII. Sborník věnovaný 85. narozeninám Doc. PhDr. Karla Valocha, DrSc.*, Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně – Geodrill Brno – Geopek Brno – Archeologický ústav SAV Nitra, s. 465–471.
- Verner, Miroslav – Callender, Vivienne G.
2002 *Djedkare's Family Cemetery*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University – Set out [Abusir VI].

ELEKTRONICKÉ ZDROJE:

TLA *Thesaurus Linguae Aegyptiae* (<http://aaew.bbaw.de/tla/>)

Martin Odler

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
martin.odler@ff.cuni.cz

Marie Peterková Hlouchová

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
marie.peterkovahlouchova@ff.cuni.cz

Petra Havelková

Antropologické oddělení, Národní muzeum
Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
petra_havelkova@nm.cz

Zdeňka Sůvová

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
zdenka.suvova@ff.cuni.cz

Katarína Arias Kytarová

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
katarina.arias@ff.cuni.cz

Vladimír Brůna

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
vladimir.bruna@ff.cuni.cz

Lucie Jirásková

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
lucie.jiraskova@ff.cuni.cz